

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΟΥΜΟΥΤ ΟΖΚΙΡΙΜΛΙ - ΣΠΥΡΟΣ Α. ΣΟΦΟΣ, *Το βάσανο της Ιστορίας: Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία* [*Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey*], μτφρ.: Γιώργος Σαλταπίδας, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, 331 σελ. [με βιβλιογραφία και ευρετήριο]

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι, κατά τη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, ο «Τούρκος» λειτούργησε ως ο εξ ορισμού «Άλλος». Τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που του αποδόθηκαν χρησίμευσαν για να αποσαφηνίσουν εξ αντιδιαστολής τις αρετές του αναδυόμενου ελληνικού έθνους: στον «άπιστο» μουσουλμάνο αντιπαραβάλλοταν ο «πιστός» χριστιανός ορθόδοξος, στον «βάρβαρο» δυνάστη ο «κληρονόμος» ενός λαμπρού πολιτισμού και εραστής της ελευθερίας κ.ο.κ. Η αντιθετική αυτή σχέση απέκτησε το ανεστραμμένο είδωλό της και στην άλλη πλευρά των συνόρων, έστω και αν η επίδρασή της στη δόμηση της τουρκικής ταυτότητας είναι περισσότερο συζητήσιμη. Στο κάτω-κάτω, με εξαίρεση την περίοδο 1919-1922, οι Τούρκοι δεν δοκίμασαν τον ζυγό αλλόδοξου δυνάστη.

Επιπλέον, από την εποχή που οι δύο λαοί, με διαφορά ενός περίπου αιώνα, οργανώθηκαν σε έθνη-κράτη, αλληπάλληλες κρίσεις στις διμερείς τους σχέσεις δεν έπαψαν να τροφοδοτούν τα αρνητικά στερεότυπα. Το εγχείρημα της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης απέβη κυρίως σε βάρος της οθωμανικής επικράτειας –αν και, στην πορεία, στον «Τούρκο» ήρθε να προστεθεί και άλλος «προαιώνιος εχθρός», ο ομόδοξος «Βούλγαρος». Η διάδοχος του οθωμανικού κράτους Τουρκία, με τη σειρά της, αναδύθηκε μέσα από έναν αγώνα εθνικής αποκατάστασης με βασικό –αλλά όχι μοναδικό– αντίπαλο την Ελλάδα. Το τίμημα της σύγκρουσης στη Μικρά Ασία υπήρξε υψηλότατο και για τις δύο πλευρές. Ο οδυνηρός συμβιβασμός στη Λωζάννη και η αποφασιστικότητα της πολιτικής ηγεσίας των δύο κρατών φάνηκε να ανοίγει προοπτικές ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας. Η σύγκρουση, όμως, των εκatéρωθεν εθνικισμών δεν άργησε να αναζωπυρωθεί με μύλον της έριδος

την Κύπρο. Ήδη, κάτι περισσότερο από μισό αιώνα μετά, τα δύο έθνη εξακολουθεί να βαρύνει η αρνητική κληρονομιά του απώτερου και πιο πρόσφατου παρελθόντος.

Ο απόηχος της ελληνoturκικής αντιπαράθεσης δεν έπαψε να αναπαράγεται στον δημόσιο λόγο και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, να καταστεί αντικείμενο μελέτης σε μια περίοδο που εντείνεται το διεθνές ενδιαφέρον για το εθνικό φαινόμενο και ο σχετικός επιστημονικός διάλογος εμπλουτίζεται διαρκώς. Η έρευνα για τον ελληνικό και τουρκικό εθνικισμό, αντίστοιχα, έχει να επιδείξει σημαντικές συμβολές. Αυτό που διακρίνει το έργο των Umur Özkirimli και Σπύρου Σοφού είναι η πρόθεση για συγκριτική προσέγγιση. Ο Ηρακλής Μήλλας άνοιξε τον δρόμο με κύριο εργαλείο την ανάλυση κειμένου, ιδίως μέσα από έργα της τέχνης του λόγου.¹ Από τη σκοπιά του πολιτικού επιστήμονα, οι Özkirimli και Σοφός θέτουν ευρύτερους στόχους: πρώτον, μια συγκριτική ανάλυση της εμφάνισης και ανάπτυξης των δύο εθνικισμών· δεύτερον, την αποδόμηση των κυρίαρχων εθνικών αφηγήσεων εκατέρωθεν· και τρίτον, την ένταξη της σχετικής προβληματικής στον γενικότερο επιστημονικό διάλογο για το εθνικό φαινόμενο.

Σε σχέση με τον διάλογο αυτόν, ήδη από την Εισαγωγή, οι συγγραφείς ξεκαθαρίζουν τη «νεωτεριστική» τους τοποθέτηση: Θεωρούν το έθνος μια νοερή ανθρώπινη κοινότητα που συγκροτείται στις συνθήκες της νεότερης εποχής. Παίρνουν, μάλιστα, σαφείς αποστάσεις από την προσέγγιση των «εθνοσυμβολιστών» (με βασικό εκπρόσωπο τον Anthony Smith) οι οποίοι, ρέποντας προς την «αναδρομική εθνοποίηση» πολιτισμικών και ιστορικών στοιχείων, καταλήγουν να επανεισάγουν από την πίσω πόρτα την παραδοσιακή αντίληψη για τον αρχέγονο χαρακτήρα του έθνους.

Σε κάθε κεφάλαιο οι συγγραφείς αναφέρονται διαδοχικά στις κατ' ιδίαν περιπτώσεις εθνικισμού και εθνικής ταυτότητας, προτού αναζητήσουν κοινά ή ιδιάζοντα στοιχεία και επιχειρήσουν να συνδέσουν τα δύο φαινόμενα μεταξύ τους. Αντλούν το υλικό τους από δευτερογενείς πηγές, με εκτεταμένη χρήση της πιο πρόσφατης βιβλιογραφίας. Και δεν διστάζουν να πάρουν θέση σε ζητήματα που παραμένουν αντικείμενο επιστημονικού διαλόγου όπως, για παράδειγμα, το ερμηνευτικό σχήμα του πολιτισμικού «αποικισμού» των χριστιανών της νότιας βαλκανικής από τις αντιλήψεις του κλασικισμού και του Διαφωτισμού με ενδιάμεσο φορέα τούς εξ Εσπερίας ορμώμενους πνευ-

1. Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, και του ίδιου, *The Imagined 'Other' as National Identity: Greeks and Turks*, CDSP-EC, Αγκυρα 2004.

ματικούς πατέρες του ελληνικού έθνους ή, ακόμα, η διάκριση ανάμεσα στο «ρωμαίικο» και το «ελληνικό» στοιχείο, την οποία άλλοι αποδίδουν ως «πολιτισμικό δυισμό» της ελληνικής κοινωνίας από τη σύσταση του έθνους-κράτους. Πιο επισφαλής είναι η σύνδεση του «ρωμαίικου» στοιχείου με βραχύβια εγχειρήματα που επαγγέλθηκαν τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων σε ένα κοινό —«ανατολικό» ή μεταοθωμανικό— κράτος. Το όραμα του Ρήγα για μια «πολυεθνική», «δημοκρατική» αυτοκρατορία με σαφή ελληνική κουλτούρα ξεπεράστηκε γρήγορα από τη δυναμική εμφάνιση των εθνικισμών. Μετά τη σύσταση του ελληνικού έθνους-κράτους, ο εθνικισμός παρέμεινε η κυρίαρχη ιδεολογία και το αλυτρωτικό του αίτημα σε βάρος γειτονικών κρατών ενστερνίστηκαν τόσο «εκουγχρονιστικές» όσο και «παραδοσιακές» ιθύνουσες ομάδες. Βραχύβια και μάλλον περιθωριακά εγχειρήματα, όπως η «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» των Δραγούμη και Σουλιώτη-Νικολαΐδη, αποτελούσαν μια εκδοχή του αλυτρωτικού οράματος με σαφή αντιβουλγαρική αιχμή η οποία, όπως και ο προγενέστερος «ελληνοθωμανισμός», οραματιζόταν την εκ των έσω άλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε καμία περίπτωση τη συγκυριαρχία.

Οι απαρχές του τουρκικού εθνικισμού, με τη σειρά τους, εντοπίζονται στην αντίδραση που προκάλεσαν τα εθνικά προγράμματα ολοκλήρωσης του ελληνικού και των λοιπών βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και η αυξανόμενη διεύδυση μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Περιγράφονται τρεις εκδοχές ή «προγράμματα» στη μετεξέλιξη του φαινομένου, με έμφαση αντίστοιχα στην οθωμανική, την ισλαμική και την τουρκική ταυτότητα. Χρήσιμη είναι η επισήμανση των συγγραφέων ότι οι δυνάμεις που ίδρυσαν τα δύο έθνη-κράτη διέθεταν περισσότερες εναλλακτικές λύσεις, ενώ η τελική τους επιλογή υπαγορεύτηκε «από μία ιστορική/πρακτική αναγκαιότητα» —υπονοώντας, προφανώς, την αυξημένη ικανότητα επιβίωσης του ομοιογενούς έθνους-κράτους σε σύγκριση με άλλες, ιδίως πολυεθνικές, μορφές κρατικής οργάνωσης.

Ως προς τα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται κοινά στις δύο περιπτώσεις, η έμφαση στην ιστορική συνέχεια με ένα, κατά το δυνατόν, απώτατο και ένδοξο παρελθόν διακρίνει πληθώρα εθνικισμών. Την ιστορική συνέχεια επικαλούνται τα εθνικιστικά κινήματα προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη σύσταση κράτους και την επέκταση των ορίων του. Αποτελεί, επίσης, άριστη πρώτη ύλη για τη σφυρηλάτηση εθνικής ταυτότητας, διαδικασία που οι συγγραφείς περιγράφουν ως «εποικισμό» της μνήμης. Ενδιαφέροντα κοινό τόπο των δύο εθνικισμών αποτελεί η θρησκευτική πίστη. Αν και το τρίτο κεφάλαιο

ξεκινά με τον ρόλο της θρησκείας στην προεθνική οθωμανική περίοδο, δεν επιχειρείται μια σαφής σύγκριση ανάμεσα στην ορθοδοξία και το Ισλάμ ως επιταχυντικού ή ανασταλτικού παράγοντα στην ανάπτυξη του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού αντίστοιχα. Παρά ταύτα, οι συγγραφείς υπενθυμίζουν ότι, από τα πρώτα του βήματα, το ελληνικό έθνος-κράτος επέλεξε να «εθνικοποιήσει» την Εκκλησία και ενσωμάτωσε την ορθοδοξία στην εθνική κουλτούρα. Στην περίπτωση της Τουρκίας, η απουσία της τουρκικής ταυτότητας από το Ισλάμ ουδέποτε ολοκληρώθηκε· όχι μόνο δεν συνοδεύτηκε από ανοχή απέναντι στις μη μουσουλμανικές μειονότητες, αλλά, μετά τον θάνατο του ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας, η παρακαταθήκη του Kemal Atatürk δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την επανεμφάνιση του Ισλάμ ως καθοριστικού πολιτισμικού και πολιτικού παράγοντα. Η ισχύς τόσο της «επικρατούσας» ορθοδοξίας στην Ελλάδα όσο και της μουσουλμανικής πίστης στην Τουρκία επιβεβαιώνει την παρουσία προνεωτερικών στοιχείων στον πυρήνα των εθνικών ταυτοτήτων και διαγράφει τα όρια της εκκοσμίκευσης της κοινωνίας. Επιπλέον, δεν είναι άσχετη με τη δυσανεξία απέναντι στη θρησκευτική ετερότητα που είναι διάχυτη και στις δύο χώρες.

Στο ζήτημα της εδαφικής ολοκλήρωσης, στοιχείου ουσιώδους για ένα πρόγραμμα οικοδόμησης έθνους κράτους, ο ελληνικός εθνικισμός εμφανίζεται επεκτατικός, προσπλωμένος στο όραμα της «Μεγάλης Ιδέας», τουλάχιστον μέχρι το 1922. Αντίθετα, ο αντίστοιχος τουρκικός της κεμαλικής εκδοχής εμφανίζεται να αποσκοπεί στην αποκατάσταση ενός έθνους κράτους με κύριο κορμό την Ανατολία, όπου επικρατούσαν μουσουλμανικοί, αλλά όχι αποκλειστικά τουρκικοί, πληθυσμοί. Στην προσπάθεια, βέβαια, να επιτευχθούν ικανοποιητικά και ασφαλή εθνικά σύνορα υπήρξαν πολυάριθμα θύματα, κυρίως εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες. Άλλωστε, η Ελλάδα και η Τουρκία μοιράζονται το θλιβερό προνόμιο της πιο μαζικής, οργανωμένης και υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών κατά τον 20ό αιώνα.

Η ιστορία επαναλήφθηκε σε μικρογραφία, στην Κύπρο. Στο βιβλίο υποτιμάται η υποβόσκουσα δύναμη του αλυτρωτισμού σε Ελλάδα και Κύπρο που, από το 1950 έως το 1974, μετέτρεψε τη μεγαλόνησο σε αντικείμενο μιας «μικρής Μεγάλης Ιδέας», με καταστρεπτικά αποτελέσματα. Από την άλλη, ούτε ο τουρκικός εθνικισμός στερείται επεκτατικών τάσεων καθώς, όπως επισημαίνει ο Özkirimli, ορισμένα στοιχεία της (παν)τουρκιστικής σκέψης ενσωματώθηκαν στον κεμαλισμό και πέρασαν στην εκπαίδευση για να έρθουν στο προσκήνιο σε περιόδους διεθνούς κρίσης (Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κυπριακό, διάλυση Σοβιετικής Ένωσης). Η απόσταση από τον ακραίο εθني-

κιόμο στον ρατσισμό είναι μικρή και αυτή την καλύπτουν συχνά οι πιο ένθερμοι θιασώτες της εθνικής ιδεολογίας.

Η επιχειρούμενη σύγκριση αποκτά ιδιαίτερη συνάφεια με την επικαιρότητα όταν στρέφεται στις εκατέρωθεν μειονότητες, ζήτημα στο οποίο οι συγγραφείς αφιερώνουν το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου. Οι ανθρώπινες αυτές ομάδες αντιμετώπιστηκαν ως «ξένο σώμα» στην εθνική κοινότητα των δύο κρατών. Αντλώντας στοιχεία από πρόσφατες έρευνες και διατριβές, ορισμένες από τις οποίες παραμένουν αδημοσίευτες, οι συγγραφείς αναδεικνύουν τις στρατηγικές διαχείρισης ή και εξάλειψης του «προβλήματος» που εφαρμόστηκαν κατά περίπτωση και με διαφορετικό βαθμό αναλγησίας για την ανθρώπινη δυστυχία. Όταν η αφομοίωση αποδείχτηκε ανέφικτη, υιοθετήθηκαν πολιτικές που υπονόμειαν καίρια τη δυνατότητα επιβίωσης των μειονοτήτων. Το πλαίσιο προστασίας που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης ήταν δυνατό να παρακαμφθεί, αφού δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη προσαρμογή της πολιτικής κουλτούρας ή από αυστηρή διεθνή επιτήρηση. Παρά τις σημαντικές διαφορές στα αποτελέσματα –με σημαντικότερη την επιβίωση σημαντικής μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα–, δύσκολα μπορεί κανείς να διαφωνήσει με το συμπέρασμα των συγγραφέων ότι «η υποβόσκουσα βία» έναντι των μειονοτήτων, «είτε συμβολική είτε [έμπρακτη], λειτούργησε ως κοινός παρονομαστής» για τα δύο έθνη-κράτη.

Αναμφισβήτητα, οι συγγραφείς κατορθώνουν να αποδώσουν ένα πανόραμα των δύο εθνικισμών και της εκδήλωσής τους σε επίπεδο κρατικής ιδεολογίας και πρακτικής. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που διατυπώνουν στο τελευταίο κεφάλαιο για τη σχέση της ερμηνείας του παρελθόντος με τις παρούσες συνθήκες και για φαινόμενα όπως ο αποφασιστικός ρόλος του στρατεύματος στην Τουρκία ή το νεοορθόδοξο και αντιδυτικό ρεύμα στην Ελλάδα. Η δήλωσή τους, πάντως, ότι επέλεξαν μια «κατά βάση ιστορική» αφήγηση δικαιολογεί ορισμένες επισημάνσεις από τη σκοπιά ενός ιστορικού. Εστιάζοντας την προσοχή στην οικεία ελληνική περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με την παρουσίαση πτυχών του εθνικού φαινομένου στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, «το στρατόπεδο των νεωτεριστών (ή εκουγχροτιστών) που περιέβαλλε τον Τρικούπη» ούτε τασσόταν υπέρ «μιας μικρής, αλλά έντιμης Ελλάδας»² ούτε «κατήγγειλε» τον «απελευθερωτικό (εννοείται: αλυτρωτικό) εθνικισμό» που προέβαλλαν οι θιασώτες της Μεγάλης

2. Επρόκειτο για σύνθημα των βασιλοφρόνων που αντιστρατεύονταν την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου για έξοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ιδέας, η οποία δεν «επιστρατεύτηκε» βέβαια «από τον Κωλέττη και τις συντηρητικές δυνάμεις που τον υποστήριζαν τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα»! Εκουγχνρονιστές, όπως ο Τρικούπης, ο Ιωάννης Καποδίστριας παλαιότερα ή και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αργότερα, δεν ήταν αντίθετοι με το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης μέσω εδαφικής επέκτασης· απλώς, τάσσονταν υπέρ μιας εξελικτικής προσέγγισης, δίνοντας έμφαση στη συγκρότηση σοβαρού και ισχυρού κράτους, ικανού να επιδιώξει τις εθνικές διεκδικήσεις με ελπίδες επιτυχίας. Ούτε τα «ίχνη του αλυτρωτισμού» έμειναν «κυρίως συμβολικά» μεταξύ 1940 και 1974, όπως αποδεικνύει η περίπτωση της Κύπρου.

Κοντά στα ζητήματα αυτά, επισημαίνονται αρκετά πραγματολογικά σφάλματα, όπως η ένταξη στους «δυσασεσημένους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» όσων κατοικούσαν στα νησιά του Ιονίου, η σύγχυση ανάμεσα στη «νέα εθνική Εκκλησία» της Ελλάδος και την αντιπολιτευόμενη φιλορθόδοξη κίνηση ως «προπύργιου αντίστασης στη βαυαρική Αντιβασιλεία», ο ισχυρισμός ότι ο Κωλέττης εμπνεύστηκε από το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, η χρονολόγηση της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας σε τρεις διαφορετικές δεκαετίες, η αναφορά σε Καστοριά και Φλώρινα ως παραδείγματα πόλεων που μετονομάστηκαν (από «Kostur» και «Lerin», αντίστοιχα) στο πλαίσιο της συστηματικής αλλαγής τοπωνυμίων από το ελληνικό κράτος (όπου ατεκμηρίωτα αναφέρονται υποτιθέμενα μέτρα του ελληνικού κράτους για εξαίεψη της ολαβικής λειτουργικής γλώσσας και τον εξελληνισμό των προσωπικών ονομάτων), η αναφορά στην κατάκτηση της «Κόκκινης Μηνιάς» ως αντικειμενικού σκοπού του ελληνικού αλυτρωτικού οράματος,³ η απόδοση του τοπωνυμίου «Τουρκοβούνια» στην εγκατάσταση προσφύγων από την Ανατολία, η σύγχυση του ΕΛΑΣ με τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας.

Τα προβλήματα επιτείνει η πλημμελής επιμέλεια της μετάφρασης που απέδωσε εσφαλμένα ή άστοχα πολλούς όρους, ορισμένοι από τους οποίους είναι κρίσιμοι για την κατανόηση του πρωτοτύπου. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η χρήση του όρου «αρχέγονος» για την απόδοση του *primordialist* (εννοώντας τη σχολή των «αρχεγονιστών» στο πεδίο της μελέτης του εθνικισμού). Προφανής είναι η σύγχυση όταν ο όρος *Selânik* αναφέρεται ως η «λατινική» εκδοχή της Θεσσαλονίκης αντί του ορθού σεφαραδίτικη ή «λαδί-

3. Αντίθετα, όπως σημειώνει και ο μεταφραστής, πρόκειται για τη μυθική γενέτειρα των Τούρκων, όπου αναμένεται να τους αποθήσει ο «μαρμαρωμένος βασιλιάς».

νο». Ένα μάλλον ιλαρό παράδειγμα είναι η ερμηνεία στρατιωτικού τίτλου ως κύριου ονόματος στην περίπτωση του «Μαρσάλ» (Marshal=στρατάρχη) Φεβζί Τοακμάκ. Τέλος, η στήριξη στον αυτόματο διορθωτή κειμένου αναπαρήγαγε αποπήματα που υπάρχουν στο σχετικό πρόγραμμα, όπως οι ανύπαρκτοι τύποι «άνηκε» και «άνηκαν».

Τα πραγματολογικά και μεταφραστικά σφάλματα, που βαρύνουν συγγραφέα και εκδότη, αποτελούν ενοχλητικό και, δυστυχώς, συνηθισμένο φαινόμενο σε ελληνικές μεταφράσεις έργων που ανήκουν στις κοινωνικές επιστήμες. Θα όφειλαν να διορθωθούν σε τυχόν επανέκδοση, προκειμένου να μη στερούν τίποτα από την ανάγνωση ενός βιβλίου ενδιαφέροντος και, με τις επιφυλάξεις που εκτέθηκαν, χρήσιμου. Απευθύνεται όχι μόνο σε σπουδαστές των ελληνoturκικών σχέσεων και του εθνικού φαινομένου, αλλά και στο ευρύτερο κοινό που συνήθως έχει να επιλέξει ανάμεσα σε λιγότερο ή περισσότερο στρατευμένες παραγωγές.

ΓΙΑΝΝΗΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ-ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελλάς, η σύγχρονη συνείδηση. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 653 σελ. [με χρονολογικό πίνακα, πηγές και σημειώσεις, βιβλιογραφία, ευρετήριο και 16 σελίδες με εικόνες]

Μια ενδιαφέρουσα φωτογραφία κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου των Βερέμη και Κολιόπουλου. Τραβηγμένη γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1940, απεικονίζει ένα μικρό κοριτσάκι που κοιτάζει τα παπούτσια του. Καθάρα και καλογουαλισμένα, είναι σίγουρα καινούργια. Στα χέρια της όμως κρατάει ακόμα τα παλιά της. Είναι φθαρμένα βέβαια και άκομψα, αλλά διστάζει και να τα πετάξει. Ίσως γιατί τη στενεύουνε λιγάκι τα καινούργια, έτσι αφόρετα που είναι, και δεν τα έχει συνθίσει ακόμα. Ίσως, πάλι, γιατί η λάμψη του νέου και η συνακόλουθη προσδοκία μιας μελλοντικής άνεσης να φαντάζει κάπως μακρινή και να μην αντισταθμίζει την ασφάλεια που παρέχει το γνώριμο και οικείο. Με το παλιό της ζευγάρι άλλωστε δεν πορεύτηκε τόσο καιρό; Η αμηχανία της είναι έκδηλη και όχι αδικαιολόγητη.

Μια ανάλογη αμηχανία, η οποία αρκετά συχνά μετατράπηκε σε ανοιχτή σύγκρουση, διατρέχει και τη νεοελληνική ιστορική διαδρομή, οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό στην προβολή δυτικοευρωπαϊκών κανόνων για την οργάνωση